

İnsan Hakları ve Çocuk Hakları Bağlamında Okulda Zorbalık

School Bullying in the Context of Human and Children Rights

Sevda ARSLAN ÖZDİNÇER* , Sevim SAVAŞER**

İletişim / Correspondence: Sevda Arslan Özdiñcer Adres / Address: İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu, Abide-i Hürriyet Caddesi 34360 Şişli/ İstanbul. Tel: 0 212 2172657 Faks: 0 212 224 49 90 E-mail: sevdaozdincer@hotmail.com

ÖZ

Okullar öğrencilere; değer, bilgi ve yapıcı davranış kazandıran ve onları barış dolu bir yaşam için hazırlayan kurumlardır. Her çocuk ve genç, korunma hakkına ve güvenli okul ortamında eğitim alma hakkına sahiptir. Okulda zorbalık ve şiddet söz edilmesi bu ilkelere ters düşmektedir. Okulda zorbalığa maruz kalan öğrencilerde başka bir deyişle kurbanlarda kısa dönemde ciddi fiziksel ve duygusal örselenme oluşması yanında kişilik yapıları, eğitimleri üzerinde çok daha uzun süreli olumsuz etkilere yol açar. Okulda zorbalık öğrenciler yanında aileleri, öğretmenleri ve okul yöneticilerini de olumsuz etkiler. Bu nedenle zorbalık, okulda görevli hekim, okul hemşiresi, psikolog gibi sağlık profesyonellerinin ilgilenmesi gereken bir konudur. Okulda zorbalığa yaklaşım insan hakları ihlalleri açısından da ele alınırsa; zorbalığın özellikle çoğu zaman göz ardı edilen ve fazla dikkate alınmayan gizli şekilleri belirlenebilir. İnsan hakları bakışı dışındaki zorbalık yaklaşımı, diğerlerine zarar verme olarak basitleştirilmiş olduğundan, sorunun çözümünde bireysel davranışlara odaklanılacak dolayısıyla zorbalığın önlenmesinde etkili girişimler uygulanamayacaktır.

Okullarda uygulanacak zorbalığı önleme programları insan hakları yaklaşımı ile ele alındığında zorbalık azaltılabilir ve başarılı önleme girişimlerinin uzun süre uygulanması sağlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Okulda zorbalık, kurban, insan hakları, hemşirelik.

ABSTRACT

Schools are institutions that bring in knowledge, value and positive behaviors to their students and prepare them to a peaceful life. All children and youth had the right to be protected and to be trained in a secure school environment. To talk about bullying and violence in the schools are opposite to these principles. The victimised students could experience serious physical and psychological weakness in short term. Bullying could effect victimised students' personality and education in the long term as well. Bullying at schools not only cause short time serious physical and emotional weaknesses but also cause long time negative effects on students personality and education. This impacts also affects the families of the children, the teachers and the school administrators. Therefore bullying is an issue which must be paid attention by the health professional such as doctors, school nurses and psychologist. School bullying, which is the hidden form of bullying, is generally ruled out and not taken into consideration too much can be better determined from the point view of human right violations Other perspectives except this point of view is simplified bullying as to harm others and are focused to individual behaviors in the solution of the problem which effective attempts could not be implemented in the prevention of bullying.

Bullying can be decreased and successful prevention attempts can be provided for long time implementations if the prevention programs implementations at the schools had taken into consideration from the human right approaches.

Key Words: Bullying at school, victim, human right, nursing.

GİRİŞ

Zorbalık genel olarak, okulda baskın olan kişinin diğerlerine rahatsızlık vermesi olarak tanımlanır. Bandura'nın sosyal öğrenme teorisine göre zorba

davranış, bireysel ve çevresel faktörlerin etkileşimiyle oluşur ve devam eder. Zorbalığın oluşmasında sosyal çevrenin doğrudan ve dolaylı etkileri vardır. Doğrudan etki; adölesanların saldırgan davranış modelini akranlarından ve yetişkinlerden

*Bilim Uzmanı, İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu.

**Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu.

öğrenmeleri, dolaylı etki ise; algıları, normları ve eğilimleri almaları, kabul etmeleri ve kendine mal etmeleridir (Natvig, Albrektesen ve Qvarnstrom 2001).

Rigby ve Olweus, okulda zorbalık konusunda çok sayıda yayını olan ve bu konuda otorite kabul edilen iki önemli araştırmacıdır. Okulda zorbalığı; Rigby, daha güçlü kişi veya grupların daha az güçlü kişi ve gruplara tekrarlanan fiziksel ve psikolojik baskı uygulaması (Rigby ve Barnes 2002), Olweus ise tahrik olmaksızın bir veya daha fazla öğrencinin düzenli ve kasıtlı olarak diğer öğrenci veya öğrencilere yapmış oldukları olumsuz davranışlar olarak tanımlar (Olweus ve Mona 2003). Zorbalık; fiziksel zorbalık (vurmak, itmek, engel olmak), sözel zorbalık (lakap takmak, utandırmak, hakaret etmek, korkutmak) ve duygusal zorbalık (arkadaş ilişkilerini bozmak, gruptan dışlamak, dedikodu yapmak, görmezlikten gelmek) olarak sınıflandırılır. Zorbalıkta kurban ve zorba arasında; psikolojik ve fiziksel güç dengesizliği, bireye karşı tekrarlanan olumsuz davranışlar ve tahrik edilmeden diğerini incitmek gibi üç özellik bulunması gerektiği belirtilmiştir (Olweus ve Mona 2003; Rigby ve Barnes 2002). Okullarda şiddet ve zorbalık tüm dünya ülkelerinde yaygın bir sorundur ve bu konuda birçok ülkede araştırmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır (Due ve ark 2005). Yurt dışında yapılan çalışmalarda okul çocuklarının %30'unun zorbalık uyguladığı ya da zorbalığa maruz kaldığı belirlenmiştir (Chandley 2005; Craig, Henderson ve Murphy 2000). Türkiye'de yapılan bir araştırmada da dünya ülkelerindeki sonuçlara benzer olarak her üç öğrenciden birinin (%35) zorbalığa uğradığını ve gerekli önlemler alınmazsa bu oranın daha da artacağını belirtmiştir (Pişkin 2006).

Zorbalığın öğrencilerde neden olduğu kısa dönem etkileri; okula devamsızlık, okul kurallarına uymama, sosyal ilişkilerde azalma, depresyona eğilim ve intihar girişimi yanında fiziksel ve psikolojik sağlık sorunlarının varlığı şeklindedir. Zorbalığın uzun dönemdeki etkileri ise; kurbanların

benlik saygılarında düşme, akran ilişkilerinde zayıflama ve depresyona eğilimlerinde artma ile sonuçlanabilmektedir (Ando ve Asakura 2005; Olweus 1994; Salmivalli ve Voeten 2004; Skybo 2005). Zorbalık, uzun süreli ise ve kurban sosyal destekten yoksun ise; kurbanda daha ciddi sorunların ortaya çıktığı, öğrencilerin yanı sıra ailelerinin, öğretmenlerinin ve okul yöneticilerinin de olumsuz etkilediği bildirilmektedir. Bu nedenle zorbalık okulda görevli hekim, okul hemşiresi, psikolog gibi sağlık profesyonellerinin de ilgilenmesi gereken bir konudur (Rigby ve Barnes 2002).

Zorbalığa İnsan Hakları Bağlamında Yaklaşım

Zorbalığa insan hakları perspektifinden bakış; tüm insanların “temel olarak yalnızca insan oldukları için” ellerinden alınamayacak hakları olduğunun kabulüne dayanır (Covell 2007; Grene 2006).

İlk Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesi Birleşmiş Milletler tarafından (Universal Declaration of Human Rights, 1948-1998) yayımlanmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda bildirmede özellikle çocukların haklarına ilişkin kapsamlı maddeler bulunmadığı fark edilmiş ve Çocuk Hakları Sözleşmesi hazırlanmıştır. 1989 yılında Birleşmiş Milletler genel kurulunda oy birliği ile kabul edilen Çocuk Hakları Sözleşmesi (UN General Assembly 2006), kısa sürede ve çok sayıda ülke tarafından kabul edilmiştir. İnsan Hakları Bildirgesi ve Çocuk Hakları Sözleşmesi ülkelere yaptırımlar sağladığı gibi aynı zamanda okul vb. kurumlarda sağlıklı iletişimi sürdürme, çocuklara sorun çözme becerisi kazandırma ve onların gelişimlerinin sağlanmasını da zorunlu kılar (Covell 2007). Çünkü Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesinin 26. maddesinin 2. bendi “ eğitimin, temel özgürlükler ve insan haklarına saygıya dayalı olarak kişilik gelişimini tamamlayacak şekilde verilmesi gerektiğini” (Universal Declaration of Human Rights 2007), Çocuk Hakları Sözleşmesinin 2. maddesinin 2. bendi, “ceza ve ayrımcılığın tüm çeşitlerine karşı olunması gerektiğini”,

16. maddenin 1. bendi “çocuklara yapılan keyfi ve kuralsız engellemelerin, onur ve itibarına yapılan saldırıların onaylanmayacağını, 19. maddenin 1. bendi, “çocuklara bedensel veya zihinsel saldırı, şiddet veya suistimal, ihmal, ırza geçme dahil her türlü kötüye kullanma ve kötü muamelenin yapılamayacağını”, aynı maddenin 2. bendi “çocukların korunması, desteklenmesi, yasal olarak korunmalarının sağlanması gerektiğini”, 29. maddenin 2. bendi “eğitimde çocukların temel özgürlüklerine ve insan haklarına saygılı olunması gerektiğini ” (UN General Assembly 2006; Şiddetsiz Okullar 2006) vurguladığından bu maddeler okuldaki öğrencilerin tüm haklarının korunmasını ve yükseltilmesini zorunlu kılar.

Zorbalıkta, suçu işleyenin (zorbanın) aslında kurbandan çok daha güçlü olması ya da başkaları tarafından öyle olduğunun algılanması söz konusudur. Bu durum İnsan Hakları Sözleşmesi'nde belirtilen çocukları koruma biçimlerine ters düşmektedir (Covell 2007; Grene 2006). Grene (2006) makalesinde, Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan araştırmalarda çocuk ve ergenlerin okuldaki en büyük sorun olarak zorbalığı algıladıklarını, zorbalığın ciddi duygusal örselenmeye neden olduğunu ve zorbalığın şiddete yol açtığını bildirmektedir. Ayrıca yapılan çalışmalar; zorbalığa maruz kalmanın depresyon, yalnızlık, sosyal izolasyon, okul fobisi ve kendine güvende yetersizlikle ilişkilendirildiğini (Rigby ve Barnes 2002; Solberg ve Olweus 2003), zorbalık uygulayanların silah taşıma, kavga ve anlaşmazlıkların çözümünde saldırganlığı kullanarak diğerleri üzerinde baskın olmaya çalıştıklarını ortaya koymuştur (Olweus 1994).

Zorbalığa maruz kalanlarda oluşan zarar, karşı karşıya kalınan zorbalığın sıklığı, süresi ve yoğunluğuna göre değişir. Bu da yaptırımların zorbalığın sıklık, süre ve yoğunluğuna göre artırılmasını ve insan hakları yaklaşımıyla öncelikle zorba davranış nedenlerine odaklanılmasını zorunlu kılar.

Okulda zorbalık, insan hakları açısından ele alın-

duğunda; zorbalık nedenleri ve tüm zorbalık şekilleri ortaya konularak, sosyal statü nedeni ile diğerlerini kendinden aşağı görme, çekememezlik, kıskançlık ve ben merkezli düşünce gibi zorbalığa neden olan durumlar engellenebilecektir (Rigby ve Barnes 2002; Woods ve Wolke 2003). Ayrıca zorbalığın çoğu zaman göz ardı edilen, fazla dikkate alınmayan, ceza ve yaptırımı olmayan, toplum tarafından çoğu zaman bağışlanabilen çirkin dedikodular yaymak, gruptan dışlayıcı taktikler uygulamak, cinsel yönlendirmeleri içeren bir dil kullanmak gibi şekilleri de belirlenebilecektir. Zorbalık insan hakları açısından ele alınmadığında diğerlerine zarar verme olarak basitleştirilmiş olduğundan çözümde de bireysel davranışlara odaklanılacak, öğretmen ve yöneticilerin; okulda akademik performansları düşük öğrencilere, hiperaktif öğrencilere ve obez öğrencilere küçük düşürücü davranışlarda bulunmaları, zorbalık olaylarına duyarsız kalmaları, disiplin uygulamalarında tutarsız davranışları, sınıf yönetiminde yetersiz kalmaları yanında sınıfta cinsel içerikli şaka yapma veya imada bulunma gibi davranışları görmezlikten gelme gibi zorbalık içeren davranışların desteklenmesine zemin hazırlanacak, çoğu zaman okul yöneticileri tarafından davranış ihlallerinin yeterince raporlandırılmaması, disiplin kurallarına uyulmaması durumunda karşılaşılan sorunların hafife alınması söz konusu olacaktır. Bunun yanında okul çalışanları zorbalık ve insan hakkı ihlallerine tepkisiz kaldığında zorba öğrenciler ve pasif zorbalar (tanıklar-zorbalığa seyirci kalanlar) cesaretlenecektir. Bu yüzden kurban öğrencilerin zorbalık olayından daha uzun süreli ve daha fazla zarar görmeleri kaçınılmaz olacak, zorbalık olaylarında kurban öğrencilere yardım etme süreci gecikecek, zorba öğrencilerin rehber ve psikolojik danışman, psikolog ya da psikiyatrist gibi bir uzmana yönlendirilmesi ihmal edilmiş olabilecektir (Grene 2006).

Olumlu bir okul ortamı oluşturulması için insan hakları ihlallerinin doğasının anlaşılması, öğretmen, öğrenci ve ebevyınlerin konu ile ilgili olarak eğitilmesi, zorbalığın altta yatan nedenlerinin

belirlenmesi, sınıf ve okul ortamında iletişim ve kişilerarası ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlanması ile olasıdır. Ayrıca İnsan Hakları Sözleşmesi'nde müfredatın “ eğitim süreçleri, pedagojik yöntemler ve eğitimin yapıldığı ortam” ile desteklenmesi gerektiğini ortaya koyan yorumlarda bulunmaktadır. Okulda zorbalık veya şiddete göz yumulması söz konusu olduğunda; İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 29. maddesinde belirtilen “okul ortamı; bilginin, barışın, hoşgörünün, cinsiyetler arası eşitliğin, tüm insanlarla kardeşliğin, etnik, ulusal ve dini olarak farklı insanlarla ilişkilerin geliştirildiği bir ortam” olmalıdır koşulunu karşılamaktan uzak olacaktır (Grene 2006).

Okullardaki Zorbalığı Önlemede; İnsan Hakları Yaklaşımının Uygulanması

Okuldaki zorbalık, insan hakları yaklaşımı açısından incelenirken, öğrencilerin kurban olma şekillerini ortaya koyacak çocuk merkezli yaklaşımın benimsenmesi gerektiği, zorbalığı önleyici programlar uygulanırken zorbalığın nedenlerinin açıkça belirlenmesi gerektiği, okul tabanlı önlemlerin uygulanması ve sürekliliği için dinamik uygulamaların yanında müfredat içeriğinin de önemli olduğu üzerinde durulmaktadır (Grene 2006).

Zorbalığın bir insan hakkı ihlali olarak kabul edilmesinin zorbalığı önleme programlarına rehberlik edebileceği (Smith 2000), okul tabanlı zorbalığı önleme programlarının oluşturulmasında ilk ve en önemli adımın okul yöneticileri, öğretmenler, öğrenciler ve ebeveynleri kapsayan tüm anahtar konumundaki kişilerin sorunun farkına varmaları sağlanarak zorbalığı önleyici programların ve politikaların oluşturulması olduğu üzerinde durulmaktadır (Olweus 1994). Programda öncelikle okul çalışanlarından oluşan ve öğrencilere insan haklarını öğretecek bir çalışma grubunun oluşturulması ve öğrencilerin kendi bildirimlerine dayalı araştırma yapılması (Eslea ve Smith 1998; Olweus 1994), öğrencilerin insan hakları konusundaki düşünce ve inançlarının okul ortamında tartışılması ve değerlendirilmesinin gerektiği belirtilmektedir. Böylece zorba davranışların altında ya-

tan güdüleyici nedenlerin ortaya çıkarılabileceği ve öğretmenlerin sınıftaki kurban ve zorbalı belirleyebilecekleri işaret edilmektedir (Drake, Price, Telljohann ve Funk 2003). İnsan hakları ile çeşitli zorbalık şekillerinin ilişkilendirildiği çalışmalarda; zorbalığın tüm şekillerinin duygusal ve fiziksel zararlara neden olduğu, bireylerin konularının korunmasının zorbalık için bir fırsat oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Okullarda zorbalığın önlenmesinde; problem çözmeye dayalı, katılımcı, iletişim becerilerini geliştirici yaklaşım yanında (Covell 2007; Grene 2006), çocukların ve gençlerin haklarını öğrenmelerinin etkili olduğu gösterilmiştir. Öğrencilere, okullarındaki insan hakları ihlalini önleme adına akran yaklaşımını temel alan stratejik çözüm önerileri verilebilir. Bu amaçla Belçika, Kanada ve İngiltere'de yapılan araştırmalarda çocuklar haklarını öğrendiklerinde (Covell 2007):

- benlik saygılarının arttığı,
- sorumluluk almada istekli oldukları,
- azınlık gruplarını daha kolay benimsedikleri,
- fiziksel ve bilişsel güçlükleri olan çocukları daha kolay kabullendikleri,
- öğretmen ve arkadaş desteğini olumlu algılamalarında artma olduğu,
- hak ve sorumluluk duygularında artma olduğu ve
- sosyal sorumluluklarını yerine getirmede daha duyarlı davrandıkları saptanmıştır.

Öğrenciler okulda çalışan diğer kişiler kadar zorbalığın olmadığı bir okul ortamı oluşturulmasında anahtar role sahiptirler (Hurrer 2007). İnsan hakları ihlali ile ilgili politika ve uygulamaların oluşturulmasında ve yaşama geçirilmesinde öğrencilere görev verildiğinde bunu başarı ile yapabilecekleri unutulmamalıdır.

Çocuklar doğal olarak nasıl davranacaklarını en yakınlarındaki yetişkinlerden öğrendiklerinden öğretmenin okul ortamında zorba davranışlara /şiddet içeren bir olaya verdiği tepki zorbalığı/şiddet

ti önleme açısından kritik öneme sahiptir. Ayrıca öğretmenin kötü rol model olması Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 28. maddesinin 2. bendinde belirtilen; “okul disiplini çocuğun insan olarak taşıdığı saygınlıkla bağdaşır nitelikte yürütülür.” ifadesi ile de ters düşmektedir (Evet De-yin 2006).

Okulda zorbalığı önlemede insan hakları yaklaşımına ilişkin eğitim programları öğrenciler yanında yöneticilerin ve öğretmenlerin eğitimleri sırasında yer alması gerektiği belirtilmektedir (Kallestad ve Olweus 2003). Araştırmalar özel bir eğitim uygulanmadığında öğretmenlerin büyük çoğunluğunun zorbalığı önlemeye yönelik bir şey yapmadıklarını göstermektedir (Craig ve ark 2000). Bir çalışmada öğretmenlerin sadece %3'ünün okullarındaki zorbalık olayının gerçek boyutlarının farkında olduğu belirlenmiştir (Drake ve ark 2003).

Çocuk merkezli insan hakları yaklaşımı doğrultusunda okulda zorbalığı önleyici yaklaşımın anahtar bileşenleri (Hurrer 2007):

- zorbalık davranışı yerleşmeden önce, erken yaşlarda çocuklara olumlu davranış ve alışkanlıklar kazandırmak,
- okullarda zorbalığı önleyici programların geliştirilmesi, uygulanması ve uygulamaların okul yöneticileri, çalışanları, öğretmenler, ebeveynler tarafından takibinin yapılması,
- zorbalık döngüsünün (zorba, kurban ve izleyiciler) değişimi için çalışma gruplarının oluşturulması,
- eğitimde, çocuklara akademik bilgi ve becerilerin yanında insan hakları, olumlu iletişim becerilerini geliştirme ve problemleri şiddet kullanmadan çözüme yaklaşımlarının öğretilmesi,
- özellikle zorbalığın olduğu alanlarda öğrencilerin akranları ile ilişkilerinin izlenmesi,
- seçilen zorbalığı önleme girişimlerinin; öğrenciler tarafından olumsuz algılamalara (okuldan uzaklaştırma vb.) neden olacak türden olmaması,

- zorba öğrencilerin rehabilitasyonu ve kurban öğrencilerin iyileştirilmesi olarak sıralanabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak okullarda ve toplumda, insan hakları ilkelerine bağlılık temel alındığında; suçtan uzak, barış dolu bir okul ortamının oluşması kaçınılmazdır.

Öğrencilerin okul çalışanları tarafından insan hakları konusunda bilgilendirilmesi zorbalık olaylarının oluşmasını önemli ölçüde azaltabilir.

Okulda zorbalık, çocukların fiziksel ve psikolojik sağlığını olumsuz etkilediğinden okul sağlığı hemşirelerine okuldaki diğer çalışanlarla birlikte zorbalığı önleme programının oluşturulması ve uygulanmasında aktif bir görev ve sorumluluk düşmektedir. Bu da ülkemizde çok etkin olmayan okul sağlığı hemşireliğinin yaygınlaştırılması ve güçlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ando, M., Asakura, T. (2005). Psychosocial influences on physical, verbal and indirekt bullying among japanese early adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 25(3): 268-290.
- Chandley, B. S. (2005). Qualitative study: Gendered perceptions of bullying among adolescent boys and girl. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, East Tennessee State University, USA.
- Children's Rights Education Curricula is available in French or English from our website, <http://discovery.uccb.ns.ca/children/> (26.02.2007).
- Covell, K. (2007). It's Time for Children's Rights Education <http://www.voicesforchildren.ca/index>. (24.04.2007).
- Craig, W. M., Henderson, K., Murphy, J. G. (2000). Prospective teachers' attitudes toward bullying and victimization. *School Psychology International*, 21: 5-21.
- Drake, J. A., Price, J. H., Telljohann, S. K., Funk, J. B. (2003). Teacher perceptions and practices regarding school bullying prevention. *Journal of School Health*, 63: 347-355.
- Due, P. ve ark (2005). Bullying and symptoms among school-aged children: International comparative cross sectional study in 28 countries. *European Journal of Public Health*, 15: 128-132.
- Eslea, M., Smith, P. K. (1998). The long-term effectiveness of anti-bullying work in primary schools. *Educational Research*, 40: 203-218.
- Greene, M. B. (2006). Bullying in schools: A plea for mea-

- surment human rights. *Journal of Social Issues*, 62(1): 63-79.
- Hurrer, M. (2007) *Violence Against Children in School and Educational Settings*. UNICEF/HQ06-0881 http://www.violencestudy.org/IMG/pdf/4._World_Report_on_Violence_against_Children.pdf (26.02.2007).
- Kallestad, J. H., Olweus, D. (2003). Predicting teachers' and schools' implementation of the Olweus bullying prevention program. *Prevention & Treatment*, 6: 1-29.
- Natvig, K. G., Albrektsen, G., Qvarnstrom, U. (2001). Psychosomatic symptoms among victims of school bullying. *Journal of Health Psychology*, 6(4): 365-377.
- Olweus, D. (1994). Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychol Psychiatry*, 35(7): 1171- 90.
- Olweus, D., Mona, E. S. (2003). Prevalance estimation of school bullying with the olweus / bully questionnaire. *Aggressive Behavior*, 29: 239-268.
- Pişkin, M. (2006). Akran zorbalığı olgusunun ilköğretim öğrencileri arasındaki yaygınlığının incelenmesi. Şiddet ve Okul Sempozyumu Bildiri Özetleri, <http://iogm.meb.gov.tr/siddet-ve-okul/AbstractsBooklet.pdf> (26.02.2007).
- Rigby, K., Barnes, A. (2002). To tell or not to tell: The victimised student's dilemma. *Youth Studies in Australia*, 21(3): 33-36.
- Salmivalli, C., Voeten, M. (2004). Connection between attitudes, group norms and behaviors associated with bullying in schools. *International Journal of Behavioral Development*, 28: 246-258.
- Skybo, T. (2005). Witnessing violence: Biopsychosocial impact on children. *Pediatric Nursing*, 31(4): 263-270.
- Smith, P. K. (2000). Bullying and harassment in schools and the rights of children. *Children and Society*, 14: 294-303.
- Solberg, M. E., Olweus, D. (2003). Prevalence estimation of school bullying with the Olweus bully/victim questionnaire. *Aggressive Behavior*, 29: 239-268.
- Şiddetsiz Okullar. Evet Deyin. Üç Aylık UNICEF Türkiye Bülteni, Yaz 2006.
- Universal Declaration of Human Rights (1948-1998), <http://www.un.org/Overview/rights.html> (26.02.2007).
- UN General Assembly. Rights of Child. (23.08.2006), <http://www.un.org/children/conflict/english/home6.html> (26.02.2007).
- Woods, S., Wolke, D. (2003). Does the content of anti-bullying policies inform us about the prevalence of direct and relational bullying behavior in primary schools? *Educational Psychology*, 23: 3381-3401.